

Z W A R S Z T A T Ó W B A D A W C Z Y C H

PAWEŁ ORZECZOWSKI
Uniwersytet WarszawskiPRZYCZYNY ODMÓW W WYWIADACH
KWESTIONARIUSZOWYCH PRZEPROWADZONYCH FACE-TO-FACE
PRZYPADEK SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ
ZRÓŻNICOWANEJ NARODOWOŚCIOWO I RELIGIJNIE

WPROWADZENIE

Analiza odmów w badaniach sondażowych realizowanych w formie bezpośrednich wywiadów kwestionariuszowych wpisuje się w długoletnią refleksję i dyskusję metodologiczną, którą można odnaleźć w wielu opracowaniach socjologicznych (Groves 1989; Lutyńska 1989, 1997; Grabowska 2016). O doniosłości tego zjawiska decyduje to, że wiąże się z nim problemy dotyczące między innymi: wartości zebranych i przetworzonych danych, opisu i wnioskowania statystycznego, a także reprezentatywności wyników i ich ekstrapolacji na daną zbiorowość. Sygnalizowana przez potencjalnych respondentów dezaprobatą wobec udziału w przedsięwzięciach naukowych przekłada się na trudności związane z rekrutacją uczestników i rzetelnym doбором próby w warunkach terenowych. Istotne zatem jest poznanie i uaktualnienie informacji o motywach skłaniających do wyrażenia odmowy w obecności ankietera.

Wraz z upływem czasu można spodziewać się pewnych zmian w tym zakresie. O ile bowiem w epoce socjalizmu realnego i późniejszej transformacji ustrojowej odmowy miały podłoże związane z panującym systemem polityczno-ekonomiczno-społecznym i lękiem przed ówczesną wła-

dzą, o tyle obecnie mogą mieć odmienny kontekst i źródło (Anuszewska 2000, s. 66–68). Głównym celem analizy będzie tu identyfikacja i klasyfikacja sposobów wyrażania dezaprobaty wobec udziału w przedsięwzięciach socjologicznych w mikroskali. Nie mniej istotna jest ich charakterystyka ze względu na znaczenie dla wyników badania i rozkład częstości występowania. Dociekaniem zostaną tu objęte źródła odmów zaobserwowane i odnotowane w przygranicznym środowisku lokalnym, jakim jest Cieszyn.

Podjęta zostanie również refleksja nad wpływem na typy i częstość pojawiania się motywów prowadzących do niewyrażenia zgody takich czynników jak: obecna sytuacja społeczno-polityczna kraju, funkcjonowanie jednostek w rzeczywistości postpandemicznej i życie w warunkach zagrożenia konfliktem zbrojnym w obliczu wojny trwającej w Ukrainie. Z powodu braku kompletnych danych analiza odmów nie zostanie uzupełniona o ogólny obraz zróżnicowania kandydatów na respondentów ze względu na podstawowe cechy społeczno-demograficzne, czyli płeć i wiek.

Szczególnie interesujące wątki dociekań będą stanowiły:

- kierunki zmian argumentów mających usprawiedliwić brak uczestnictwa w wywiadzie,
- szczerść rozmówców,
- pojawianie się nowych i zaskakujących strategii sygnalizowania odmów, świadczących o kreatywności potencjalnych badanych,
- sposoby zmniejszenia liczby zdarzeń, w których wyrażono dezaprobatę, a także przewyciężenia wynikających z tego powodu niedogodności w badaniach społeczności lokalnej.

Warto zaznaczyć, że odmowy stanowią jedynie wycinek przyczyn niezrealizowania wywiadów. W niniejszym artykule typy i źródła ubytków w próbie będą rozpatrywane wyłącznie w kontekście nawiązania bezpośredniego kontaktu ankietera z respondentem lub interakcji z zastanym członkiem gospodarstwa domowego. Nie będą natomiast uwzględniane przypadki niezrealizowania wywiadu z powodów rozpatrywanych w wielu analizach metodologicznych (np. Kołakowska 2006, s. 58–64¹), takie jak: występowanie błędnych adresów i niedoskonałości operatu losowania, brak możliwości zainicjowania rozmowy z respondentem pod adresem pochodzącym z próby przez cały okres trwania badania, zmiany miejsca zamieszkania lub śmierć potencjalnego rozmówcy oraz pozostałe sytuacje

---

¹ Autorka ujęła całościowo metodologiczny problem niedostępności respondentów w badaniach sondażowych. W analizie wykorzystała dane CBOS z 2005 roku („Aktualne problemy i wydarzenia”).

nietypowe, które stanowiły dla ankietera przeszkodę w skontaktowaniu się i zachęceniu do udziału w wywiadzie.

CHARAKTERYSTYKA TERENU I PRZEDSIĘWZIĘCIA BADAWCZEGO*

Informacje o odmowach w indywidualnych wywiadach kwestionariuszowych (*face-to-face*) zostały zebrane podczas wyjazdu badawczego przeprowadzonego w ramach projektu „Stosunki polsko-czeskie na Zaolziu”, w którym udział wzięli studenci Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. Odbywali oni w ten sposób obowiązkowe praktyki zawodowe². Przedsięwzięcie zrealizowano głównie wśród mieszkańców „polskiej” części Cieszyna, położonego na południowym krańcu województwa śląskiego. Miasto liczące 33 061 (Rocznik 2022) osób zostało wybrane ze względu na przygraniczny i zróżnicowany kulturowo charakter, co stanowiło kluczowe kryterium założeń badawczych. Warto dodać, że w Cieszynie i okolicy kilkanaście lat temu przeprowadzono podobne praktyki terenowe pod kierownictwem Jacka Kurczewskiego (zob. m.in Kurczewski, Rusek 2007). Omawiany wyjazd stanowił więc między innymi okazję do aktualizacji wiedzy na temat życia heterogenicznej społeczności lokalnej.

Należy w tym miejscu poczynić krótką refleksję historyczną uzasadniającą wybór Śląska Cieszyńskiego jako miejsca badań. Przede wszystkim powinno się zaakcentować istnienie wielowiekowej mozaikowości kulturowej i ustanowienie w 1918 roku sztucznej granicy państwowej (Grabowska 2012, s. 113). Warto dodać, że po tym podziale większy fragment terytorium regionu przypadł Czechom. Obecnie można mówić o wytworzeniu się odrębnych społeczeństw po obu stronach rzeki Olzy. Różni je nie tylko tożsamość etniczna, skład narodowościowy, ale także wyznanie (Rusek, Kasperek, Szymeczek 2012, s. 143), przy czym dywersyfikacja ludności pod względem narodowościowym nie jest tożsama z religijną. Po dwóch stronach granicy mieszkają Polacy i Czesi, wśród których można znaleźć przedstawicieli zarówno denominacji rzymskokatolickiej, jak i ewangelicko-augsburskiej (Michalska 2006, s. 104–110). Cieszyn od zawsze stanowił kulturalną i duchową stolicę regionu, pomimo peryferyjnego położenia administracyjnego w granicach obu państw.

---

* „Stosunki polsko-czeskie na Zaolziu”, projekt zrealizowany w Instytucie Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego w 2023 roku w ramach mikrograntu badawczego: „Inicjatywa Doskonałości — Uczelnia Badawcza”, nr 501-D134-20-0004316, kierownictwo Paweł Orzechowski przy współudziale dr hab. Aleksandry Herman.

² W obozie naukowo-badawczym uczestniczyło 21 studentów z kierunku „Socjologia stosowana i antropologia społeczna”.

Szczególną uwagę należy zwrócić na Polaków, którzy na Zaolziu posiadają status mniejszości narodowej. W perspektywie historycznej musieli oni mierzyć się z wieloma niedogodnościami wynikającymi z zamieszkiwania terytorium obcego państwa. Omawiany obszar w XX wieku na bardzo krótki okres (lata 1938–1939) przypadł Polsce, co stało się przyczyną sporów z sąsiadującą Czechosłowacją. Warto dodać, że nazwa „Zaolzie” jest używana wyłącznie przez Polaków i osoby pochodzenia polskiego mieszkające w Republice Czeskiej. Jest to potoczne określenie części Śląska Cieszyńskiego znajdującej się po czeskiej stronie granicy państwowej. Czesi natomiast posługują się terminami „České Slezsko” (Śląsk Czeski) lub „Moravské Slezsko” (Śląsk Morawski). Pomimo nieprzychylniej czeskiej polityki i prób asymilacji zaolziańscy Polacy do dziś zachowują łączność z ojczyzną oraz tożsamość narodową, co polega między innymi na: zachowaniu gwary śląskiej, przywiązaniu do tradycji i religii, aktywności kulturalnej oraz przynależności do polskich organizacji (Kurczewski, Russek 2007, s. 275–278).

Główny cel projektu badawczego koncentrował się na eksploracji pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. W rozmowach z mieszkańcami regionu poruszono takie kwestie, jak: stopień zakorzenienia i identyfikacji z małą ojczyzną, historie rodzinne, relacje polsko-czeskie w wymiarze lokalnym i państwowym, tolerancja oraz obyczajowość. Ciekawą wątek wywiadów stanowiła również współpraca transgraniczna w ramach euroregionu. Projekt obejmował ponadto tereny znajdujące się po drugiej stronie rzeki Olzy, w granicach Republiki Czeskiej, a zwłaszcza Jabłonków i Czeski Cieszyn. Obszar ten aż do obecnych czasów dość licznie zamieszkuje mniejszość polska³, jej problemy i wyzwania stanowiły jeden z tematów rozmów indywidualnych i dyskusji grupowej. W tym kontekście istotne było zapytanie o przynależność do lokalnych stowarzyszeń, podtrzymywanie tradycji narodowych, podobieństwa i różnice między ludnością Zaolzia a społeczeństwem polskim i czeskim, rozwój kultury śląskiej oraz zmiany, które nastąpiły po otwarciu granic w 2007 roku.

W badaniu wykorzystano zarówno ilościowe (wywiad kwestionariuszowy *face-to-face*), jak i jakościowe (obserwacja niestandardyzowana, indy-

---

³ Według szacunkowych danych wynikających z spisu ludności przeprowadzonego w 2021 roku Zaolzie zamieszkuje 18 378 osób określających się jako Polacy. Liczba ta nie obejmuje jednak tych, którzy zadeklarowali podwójną narodowość (<http://www.coexistencia.cz/spis2021/spis2021wyniki.htm> [dostęp: 30.04.2024]). Do głównych i najsilniejszych ośrodków na tym terenie należy zaliczyć: Czeski Cieszyn, Jabłonków, Karwinę, Bogumin i Trzyniec, co stanowi dodatkowe uzasadnienie wyboru dwóch pierwszych z wymienionych miast na miejsce badań.

widualny wywiad pogłębiony oraz zogniskowany wywiad grupowy) techniki gromadzenia materiału (Krzewińska, Grzeszkiewicz-Radulska 2013, s. 13–19). Ich włączenie było ściśle związane z charakterystyką eksplorowanego terenu i założeniami projektu. O ile po polskiej stronie Śląska Cieszyńskiego zastosowano wyłącznie technikę sondażową i obserwację niestandardyzowaną, o tyle w przypadku czeskiego Zaolzia zaimplementowano bardziej swobodny sposób komunikacji, oparty na dwóch pozostałych technikach⁴. Należy zaznaczyć, że w pierwszej sytuacji rozmowy przeprowadzali studenci-praktykanci, w drugiej zaś kierownicy przedsięwzięcia badawczego. Narzędzia służące uzyskiwaniu danych stanowiły kolejno: standaryzowany kwestionariusz, notatki uczestników obozu naukowego, wcześniej przygotowana lista wątków do poruszenia w wywiadach pogłębionych oraz częściowo ustrukturyzowany scenariusz dyskusji grupowej. Kwestionariusz wywiadu składał się z wprowadzenia, pięćdziesięciu (w wersji cieszyńskiej) i sześćdziesięciu (w wersji jabłonkowskiej) pytań zasadniczych oraz tzw. pytań metryczkowych (odpowiednio — dwunastu i ośmiu). Ze względu na podjęty tutaj temat, jaki stanowią odmowy uczestnictwa respondentów w technice standaryzowanej, w dalszej części wywodu ograniczę się do części „kwestionariuszowej” przedsięwzięcia.

Schemat doboru respondentów miał charakter mieszany i składał się z fazy losowej (próby adresowa i panelowa) oraz nieprobabilistycznej (kluczowi informatorzy i kula śniegowa) (Babbie 2009, s. 211–215, 231–245). W pierwszej kolejności rekrutację rozpoczęto od odwiedzania adresów z puli przygotowanej przez kierowników obozu naukowego oraz zgromadzonej w ramach poprzedniej fali badania, która miała miejsce przed 2010 rokiem. Działania te były prowadzone przez kilka pierwszych dni pobytu w Cieszynie⁵. Ze względu na liczbę odmów, istotne odchylenia struk-

---

⁴ Wyjątek stanowi około trzydziestu wywiadów kwestionariuszowych przeprowadzonych *face-to-face* przez studentów-praktykantów w Jabłonkowie w celu uzupełnienia założonej puli danych i pogłębienia informacji istotnych dla projektu badawczego.

⁵ W obu falach badania próba liczyła łącznie 1000 adresów gospodarstw domowych (500 w pierwszej, przed 2010 rokiem, tyle samo w drugiej, w 2023 roku). Adresy zostały przekazane kierownikom projektu dzięki Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Administracji. Wybierając respondentów z gospodarstw domowych stosowano narzędzie w postaci „siatki Kisha”. Współczynnik realizacji badań w obu falach był zbliżony i wahał się w przedziale 20–25%. Część panelowa stanowiła wyłącznie jeden z elementów składających się na całościową i ostateczną strukturę próby. Należy dodać, że nie wszystkie wypełnione kwestionariusze w pierwszej fali zawierały kompletne, prawidłowo zapisane lub istniejące adresy respondentów. Odstąpiono od dobrania nowych adresów w sposób losowy na rzecz wykorzystania technik nieprobabilistycznych ze względów: czasowych, logistyki obozu naukowego, a także z uwagi na specyfikę ankierów-studentów i terenu badawczego.

tury społeczno-demograficznej próby względem badanej populacji oraz zjawisko „wymieralności” panelu postanowiono dokonać korekty schematu doboru interlokutorów, dodając do wcześniej wymienionych technik dwie pozostałe, o charakterze nielosowym. Opierały się one głównie na pomocy ze strony kluczowych informatorów (wcześniej zrekrutowanych respondentów, działacze organizacji, przedstawiciele instytucji kultury), którzy polecali kolejne osoby. Mechanizm kuli śniegowej pomógł rozszerzyć pole poszukiwań potencjalnych badanych i włączyć w ten proces zwłaszcza kategorie trudno dostępne (choćby młodych mężczyzn). Dzięki zastosowaniu kilku różnych typów doboru respondentów udało się w krótkim czasie osiągnąć zadowalający wynik i zrealizować 180 wywiadów kwestionariuszowych *face-to-face*.

Niespełnienie ścisłych rygorów losowości w rekrutacji badanych każe stwierdzić, że otrzymana próba miała charakter nieprobabilistyczny. To oznacza, że przedstawionych w tym artykule wyników nie można rozpatrywać pod kątem reprezentatywności statystycznej i uogólniać wniosków na wszystkich mieszkańców części Cieszyna znajdującej się po polskiej stronie granicy. Starano się jednak kontrolować podstawowe zmienne społeczno-demograficzne, tak by uzyskać odpowiedzi w zbliżonych proporcjach od kobiet i mężczyzn oraz osób pełnoletnich, zróżnicowanych ze względu na ukończony wiek. Można powiedzieć, że pod kątem reprezentatywności typologicznej zaproponowane kategorie odmów udziału w wywiadzie mają swoje uzasadnienie i wnoszą walor poznawczy do dyskusji nad analizowanym zagadnieniem.

Należy zaznaczyć, że autorzy badania ze względu na ograniczone środki od początku nie aspirowali do skonstruowania w pełni losowej próby. Liczono się z konsekwencjami włączenia nieprobabilistycznych technik selekcji respondentów, które nie pozwalają określić prawdopodobieństwa dostania się jednostek do puli, a także uzyskać wyników odpowiadających rozkładowi cech w populacji w granicach możliwego do oszacowania marginesu błędu. Zamiarem było natomiast ogólne i wstępne przyjrzenie się odpowiedziom oraz rodzajom odmów sygnalizowanych przez niedoszłych respondentów w społeczności lokalnej zróżnicowanej kulturowo.

Wyodrębnione kategorie wyrażanej dezaprobaty nie będą rozpatrywane osobno pod względem kryterium losowości próby. Zrealizowana pula rozmów ($n = 180$) jest bowiem zbyt mała, aby móc dzielić ją na dwie odrębne części i dla każdej z nich wyprowadzać wiążące wnioski. Ze względu na przyjęte założenie o reprezentatywności typologicznej wyników takie działanie nie wydaje się konieczne. Celem analizy odmów nie było również stworzenie i porównanie dwóch klasyfikacji, powstałych przez wyodręb-

nienie przyczyn wyrażanej dezaprobaty wśród osób dobieranych losowo i nielosowo. Warto jednak pochylić się nad tym pomysłem w przyszłości, realizując badania ogólnopolskie lub regionalne oparte na próbie o wyższej liczebności.

ZJAWISKO RESPONDENTÓW NIEDOSTĘPNYCH: DOTYCHCZASOWE KONCEPCJE I TYPOLOGIE ODMÓW

Punktem odniesienia dla sformułowanych wniosków będą wyniki podobnych analiz opublikowanych w wybranych opracowaniach metodologicznych. Należy przywołać w tym kontekście istniejące typologie odmów i respondentów trudno dostępnych lub niewykazujących zainteresowania uczestnictwem w badaniach ankietowych. Stały się one inspiracją do stworzenia autorskiego sposobu kategoryzacji tego typu danych. Zabieg ten miał na celu ukazanie zmian klasyfikacji przyczyn odmów i niedostępności na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Pozwolił również na sprawdzenie różnic i podobieństw między własną typologią a propozycjami innych badaczy. Z omówienia poszczególnych koncepcji zostały wyłączone gotowe narzędzia wykorzystywane w dużych badaniach sondażowych (przykładowo ESS) i renomowanych ośrodkach, takich jak CBOS.

Warto odnieść się przede wszystkim do koncepcji Krystyny Lutyńskiej (1989, s. 222–229), która wyróżniła źródła pojawiającego się sprzeciwu wobec udziału w wywiadach prowadzonych w realiach ówczesnego ustroju państwowego. Nie bez znaczenia pozostawały wtedy takie zmienne jak: „miejsce zamieszkania (miasto lub wieś)”, „efekt sponsora”, „podjęta tematyka badań”, a także „profile społeczno-demograficzne, osobowościowe i behawioralne respondentów i ankieterów”.

Lutyńska pisze, że na podstawie przeprowadzonych analiz i przeglądu literatury wykazano, iż większe prawdopodobieństwo odmów występuje w dużych miastach niż w miejscowościach o mniejszym stopniu zurbanizowania. Dostrzeżoną zależność uzasadnia tym, że ludzie na wsi czują się bardziej niezależni, a mieszkańcy dużych miast częściej są uwikłani w różnego typu relacje społeczno-zawodowe ograniczające swobodę wypowiedzi. Z tym zagadnieniem wiąże się ściśle kwestia fundatora przedsięwzięcia. Więcej odmów odnotowano w przypadku, gdy sponsorem okazywał się ośrodek kojarzony z aparatem ówczesnej władzy, a mniej wtedy, gdy badanie przeprowadzono z ramienia jednostki naukowej. Znaczącą rolę odgrywały też zaufanie i lęk przed tendencyjnym przedstawieniem wypowiedzianych opinii oraz ich wykorzystaniem w celach propagandowych. Nie bez znaczenia pozostaje przy tym tematyka badań. Zdecydowanie częściej

obserwano odmowy w przypadku poruszania kwestii wrażliwych społecznie i problemów politycznych, religijnych, zawodowych, materialnych czy uzależnień.

Ostatnią z kluczowych zmiennych przekładających się na aprobatę uczestnictwa w rozmowie stanowią cechy społeczno-demograficzne, osobowościowe i behawioralne ankietera i respondenta. Należy zaznaczyć, że jest to pojemna znaczeniowo kategoria i wymaga pogłębionych analiz. Lutyńska (1989, s. 225–229; 1997, s. 60–64) zauważyła, że bardziej skłonne do artykułowania odmów są między innymi osoby zajmujące ekspozowane stanowiska w różnych strukturach politycznych lub zawodowych oraz odczuwające wysoki poziom lęku i podejrzliwości w kontaktach interpersonalnych. Równie ważna jest postawa prowadzących wywiady wobec zgłaszanej przez interlokutorów dezaprobaty udziału w przedsięwzięciu. Istotny jest stosunek do pracy i pracodawcy, sposób argumentacji i przekonywania badanego, dbałość o uzyskiwanie szczerych odpowiedzi czy wzbudzanie zaufania.

Lutyńska (1989, s. 229–230) wymieniła również najczęściej pojawiające się w dobie socjalizmu realnego argumenty mające usprawiedliwić odmowę wzięcia udziału w badaniu. Można je uszeregować w następującej kolejności: (1) brak czasu — 33%, (2) odpowiedzi „nie, bo nie” i brak jakichkolwiek uzasadnień — 20%, (3) choroba, starość, inwalidztwo, złe samopoczucie i zmęczenie — ok. 20–25%, (4) wątpliwość w cel i sens badań socjologicznych, lęk przed negatywnymi konsekwencjami rozmowy, drażliwość tematu, nieufność wobec zapewnienia anonimowości — ok. 3–14%. Odnotowano poza tym wiele przypadków wykorzystywania strategii unikowych (podawania absurdalnych i niewiarygodnych powodów, umawiania się na inny termin, a następnie rezygnacji), a także sytuacji, w których obawiano się zniekształcenia wyników badania i ich manipulacji propagandowej.

Należy postawić pytanie, czy i w jakim stopniu przytoczona lista uzasadnień odmów uległa zmianie po blisko trzydziestu latach? Mirosława Grabowska (2016) zestawiła najczęściej pojawiające się argumenty świadczące o niechęci wobec udziału w wywiadach przeprowadzonych na potrzeby badań metodologicznych⁶. Na pierwszym miejscu plasują się znów odpowiedzi o charakterze ucieczkowym (typu „nie, bo nie”, wynikające z braku czasu, kompetencji i zainteresowania przedsięwzięciem) — łącznie

---

⁶ Jak zaznacza autorka, projekt został zrealizowany w 2015 roku i miał na celu sprawdzenie hipotezy o niekorzystnym wpływie marki CBOS na uczestnictwo w badaniach sondażowych.

stanowiące 84% wskazań. Drugą lokatę zajęły argumenty ściśle związane z metodologią tego typu badań i stawiające je w niekorzystnym świetle. Do tej grupy zaklasyfikowano łącznie 17% spośród wszystkich podawanych przyczyn. Pozostałą część stanowiły: choroba, niepełnosprawność, podeszły wiek i niedołęstwo (8%), lęk przed wpuszczeniem kogoś nieznanego do domu/mieszkania (4%), niezadowolenie z powodu sytuacji w kraju lub regionie (3%) oraz inne (4%). Można przypuszczać, że na znaczeniu straciły głównie przyczyny będące wypadkową ogólnego klimatu społecznego, politycznego i ekonomicznego w Polsce oraz kontekstu ustrojowego w drugiej połowie minionego stulecia. Współcześnie istotne okazują się źródła wynikające z większego poczucia indywidualizmu (braku czasu, zainteresowania) i utylitaryzmu (opłacalności, rozumienia sensu badań).

Dla rozważań nad kwestią wyrażania dezaprobaty wobec udziału w badaniach inspirująca jest również typologia respondentów niedostępnych zaproponowana przez Katarzynę Grzeszkiewicz-Radulską (2009, s. 283–320). Autorka wyróżniła: osoby neutralne wobec spraw publicznych, sceptyczne w stosunku do otoczenia, zniechęcone angażowaniem się w badania, ceniące niezależność, o zawężonym światopoglądzie oraz doświadczone różnymi przejawami manipulacji, przemocy i nieuczciwości. Przyczyną zasygnalizowania odmowy może być również lęk przed wejściem w interakcję z osobą nieznaną ze względu na: wcześniejsze traumatyczne przeżycie oraz przynależność do kategorii społecznej charakteryzującej się mniejszą siłą fizyczną. Warto zaznaczyć, że przywołana koncepcja wpisuje się w weryfikację hipotezy o spadku zainteresowania sprawami publicznymi, przy jednoczesnym wzroście poczucia prywatności, podmiotowości, sprawczości i indywidualizmu (Grzeszkiewicz-Radulska 2009, s. 227).

W zrozumieniu motywów wyrażania dezaprobaty wobec uczestnictwa w wywiadach kwestionariuszowych pomocny może okazać się ich podział na „odwracalne” i „nieodwracalne” (Sztabiński 2006). Okazuje się bowiem, że znaczący odsetek odmów ulega zniwelowaniu, gdy ankieter wkłada w swoją pracę większy wysiłek, umiejętnie nakłania kandydata na respondenta i w rezultacie dokonuje się konwersja postawy osoby niezdecydowanej i powątpiewającej. Paweł Sztabiński większość odmów zaliczył do kategorii „łatwo odwracalnych”. Stały za nimi przede wszystkim motywy związane z tymczasowością i niesprzyjającymi okolicznościami wizyty ankietera, takie jak brak czasu i wykonywanie innego zajęcia, lżejsza forma choroby lub chwilowa niedyspozycyjność, a także nieodpowiednia pora tej wizyty.

Jednocześnie należy wyróżnić argumenty, które w mniejszym stopniu podlegają konwersji. Są to przede wszystkim odmowy związane z niechętnym i podejrzliwym stosunkiem do wywiadów kwestionariuszowych oraz wynikające z: poczucia naruszenia prywatności, zbyt częstego udziału w tego typu przedsięwzięciach, braku wiary w ich sens, postrzegania ich wyłącznie przez pryzmat straty czasu oraz braku zainteresowania. Trudne do odwrócenia są również przyczyny wynikające z obaw związanych z wpuszczeniem do mieszkania obcych osób i potencjalnym zagrożeniem bezpieczeństwa, a także świadczące o braku opinii na tematy zaprezentowane w aranżacji wywiadu. Należy zauważyć, że przytoczony podział w dużym stopniu ma charakter umowny, bowiem przy odpowiednim zaangażowaniu ankietera, szybkiej identyfikacji przyczyn niezadowolenia, a także skutecznej perswazji wiele prób nawiązania kontaktu zakończyłoby się powodzeniem.

Zuzanna Kołakowska (2006, s. 72–81) sporządziła szczegółową społeczno-demograficzną charakterystykę osób najczęściej nie zgadzających się na uczestnictwo w sondażach. Wyprowadzone wnioski w pewnym stopniu pokrywają się z obserwacjami Lutyńskiej (1989; 1997) i Izabelli Anuszewskiej (2000). Analizą zostały objęte takie zmienne jak: płeć, wiek, wielkość miejscowości zamieszkania, wykształcenie, sytuacja zawodowa i status społeczny respondenta. Kołakowska podjęła również próbę odpowiedzi na pytanie o wpływ regionu i województwa na zróżnicowanie liczby odmów. Potwierdzona została przede wszystkim większa dostępność i chęć uczestnictwa w wywiadzie wśród kobiet niż mężczyzn. Wiek natomiast okazał się silnie skorelowany z aktywnością i mobilnością społeczną oraz zawodową — wraz z wiekiem badani mniej chętnie wyrażają zgodę na uczestnictwo w wywiadzie. Wymienione przyczyny generują wzrost liczby odmów wśród najstarszych kandydatów na respondentów i wpisują się w koncepcję izolacji społecznej oraz samoistnego wyłączenia się seniorów z aktywności w sferze publicznej (zob. Stoop 2005). Na podstawie dokonanych obserwacji autorka potwierdziła także zależność między dostępnością i liczbą odmów a wielkością miejsca zamieszkania. Należy zaznaczyć, że ten związek został wcześniej opisany między innymi przez Lutyńską (1989, 1997) i Anuszewską (2000, s. 74). Można powiedzieć, że im większa miejscowość, tym trudniej efektywnie zrealizować badanie. Zmienna ta pozostaje w ścisłej korelacji z dostępnością atrakcyjnego zatrudnienia, bogatszą ofertą kulturalną i rozrywkową, która sprzyja spędzaniu wolnego czasu poza domem.

Wykształcenie, zawód i status społeczny respondenta związane są z płcią, wiekiem i miejscem zamieszkania. Najtrudniej zastać i nakłonić

do uczestnictwa w wywiadzie osoby legitymujące się wyższym poziomem edukacji, reprezentantów wolnych zawodów z nieregularnym czasem pracy oraz przedsiębiorców, a także przedstawicieli elit i najuboższych warstw społecznych. Osoby z wyższym wykształceniem, statusem i prestiżowym zawodem częściej spędzają czas poza domem, przebywają w pracy do późnych godzin lub badania wydają im się mniej atrakcyjne. Z kolei reprezentanci kategorii wykluczonych i najniższych warstw społecznych czasem nie mają nawet adresu zameldowania, co zwiększa trudność z dotarciem do nich oraz nakłonieniem do wyrażenia zgody na udział w rozmowie.

Na podstawie danych CBOS z 2005 roku Kołakowskiej (2006, s. 82–89) udało się zaobserwować zjawisko regionalnego zróżnicowania realizacji próby. W klasyfikacji województw najlepiej pod tym względem wypadły: świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, lubelskie, wielkopolskie i śląskie. Z kolei odsetki wywiadów zakończonych sukcesem znacznie poniżej średniej odnotowano w województwach: kujawsko-pomorskim, opolskim i zachodniopomorskim. Przyczyn różnic należy upatrywać w strukturze demograficznej poszczególnych regionów oraz występowaniu zjawisk społecznych o zróżnicowanym nasileniu.

Oryginalne wnioski sformułowała także Małgorzata Rószkiewicz (2015, s. 223–227), która przeprowadziła analizy na podstawie projektu dotyczącego uwarunkowań decyzji edukacyjnych, zrealizowanego w 2013 roku. W tym przypadku ankieterzy z największą liczbą odmów spotkali się w województwach warmińsko-mazurskim i dolnośląskim, a z najmniejszą w podlaskim i świętokrzyskim. Autorce udało się wykazać zależności między syntetycznym odsetkiem niedostępności respondentów i braku kontaktu a szeregiem takich czynników jak: wiek, płeć, stan cywilny, wykształcenie, praca zarobkowa, wielkość miejscowości zamieszkania, finansowe źródło utrzymania oraz liczba osób w gospodarstwie domowym. Analizując uwarunkowania odmów, Rószkiewicz stwierdziła, że najczęściej dochodzi do nich wśród: mężczyzn, osób pracujących najemnie, zamieszkujących większe ośrodki miejskie i duże gospodarstwa domowe. Są to czynniki o charakterze raczej środowiskowym niż ściśle społeczno-ekonomicznym.

Na zjawisko odmów i niedostępności osób badanych należy spojrzeć również z perspektywy wpływu aktualnych i nieodległych wydarzeń, takich jak: pandemia COVID-19 czy wojna na terytorium Ukrainy. Zgodnie z założeniem o oddziaływaniu kontekstu makrospołecznego na poziom realizacji próby, potwierdzonym już w latach osiemdziesiątych (Lutyńska 1989), należy przypuszczać, że czynniki takie pozostają nie bez wpływu na liczbę i sposób wyrażania niechęci wobec uczestnictwa w wywia-

dach. Pandemia narzuciła dystans, komunikację zdalną z respondentem i stosowanie środków ochrony w celu zapobiegania rozprzestrzenianiu się koronawirusa. Działania te miały zdecydowanie niekorzystny wpływ na kontakt oraz budowanie relacji z badanymi (Tremblay i in. 2021). Jak wskazują Adrianna Surmiak, Beata Bielska i Katarzyna Kalinowska (2022, s. 218–219), wprowadzenie restrykcji sanitarnych stanowiło ingerencję w codzienne funkcjonowanie jednostek, co doprowadziło do wzrostu znaczenia również innych typów przyczyn odmów. Należą do nich: zmęczenie fizyczne i psychiczne spowodowane wydłużeniem czasu pracy zdalnej przy równoczesnych staraniach o podołanie obowiązkom domowym, utrata środków finansowych, czasowego lub trwałego zatrudnienia i wiążące się z tym poczucie wstydu i niechęć do wchodzenia w interakcje z obcymi ludźmi.

Z kolei gwałtowny i niespodziewany rozwój konfliktu rosyjsko-ukraińskiego oraz towarzyszący temu klimat niepewności mogą mieć przełożenie na większe poczucie lęku społecznego i wzmocnienie obaw związanych z bezpieczeństwem. Może to wpływać na obserwowaną liczbę i przyczyny wyrażania dezaprobaty.

W związku z powyższym da się sformułować dwie hipotezy:

- Pandemia COVID-19 przyczyniła się do powstania dużego (znaczącego) odsetka odmów ze względów zdrowotnych (chorób, niepełnosprawności, osłabienia, zmęczenia).
- Konflikt zbrojny na terytorium Ukrainy przełożył się na duży (znaczący) odsetek dezaprobaty udziału w badaniach wyrażanej z powodu obaw o bezpieczeństwo własne i otoczenia, poczucia zagrożenia, a także odczuwania pozostałych typów lęku.

Przypuszczenia te zostały poddane weryfikacji na podstawie wyników badań przeprowadzonych w lokalnej społeczności Śląska Cieszyńskiego.

ANALIZA ODMÓW W ŚRODOWISKU LOKALNYM CIESZYNA

Dane na temat odmów zarejestrowanych na terenie Cieszyna zostały zebrane przez studentów-ankieterów, którzy w ramach praktyk zawodowych otrzymali polecenie notowania przyczyn dezaprobaty wobec udziału w wywiadach. Młodzi adepci socjologii w trakcie codziennych zebrań podsumowujących pracę w Cieszynie przekazywali informacje na temat liczby i motywów kontestacji, a także podawali podstawowe charakterystyki niedoszłych respondentów. Łącznie zebrano informacje o 441 przypadkach zasygnalizowania braku zgody na rozmowę podczas bezpośredniego kontaktu ankietera z kandydatem na badanego lub którymkolwiek

z domowników, pozostałych bliskich, sąsiadów lub osób z dalszego otoczenia⁷.

Na podstawie zgromadzonych danych wyodrębniono osiem głównych kategorii różnicujących przyczyny odmów potencjalnych respondentów. Są to: (1) brak czasu i niedyspozycyjność wynikająca z podjęcia innych obowiązków, (2) odpowiedzi typu „nie, bo nie”, (3) problemy i obawy zdrowotne, (4) uczestnictwo w miejscowych wydarzeniach i specyfika lokalnej społeczności, (5) przyjęcie negatywnej postawy wobec badań społecznych, (6) niespełnianie kryteriów selekcji (głównie ze względu na inne miejsce stałego zamieszkania lub przebywania), (7) niewywiązanie się z obietnicy uczestnictwa w wywiadzie w innym terminie (po powtórny kontakt z kandydatem na interlokutora), (8) inne powody (brak domownika kompetentnego do rozmowy, nietrzeźwość, wcześniejsze odwiedziny innego ankietera zakończone sukcesem). Wskazane grupy przyczyn odmów w dużym stopniu pokrywają się ze stwierdzonymi przez innych metodologów, zwłaszcza z klasyfikacją zaproponowaną przez Mirosławę Grabowską (2016).

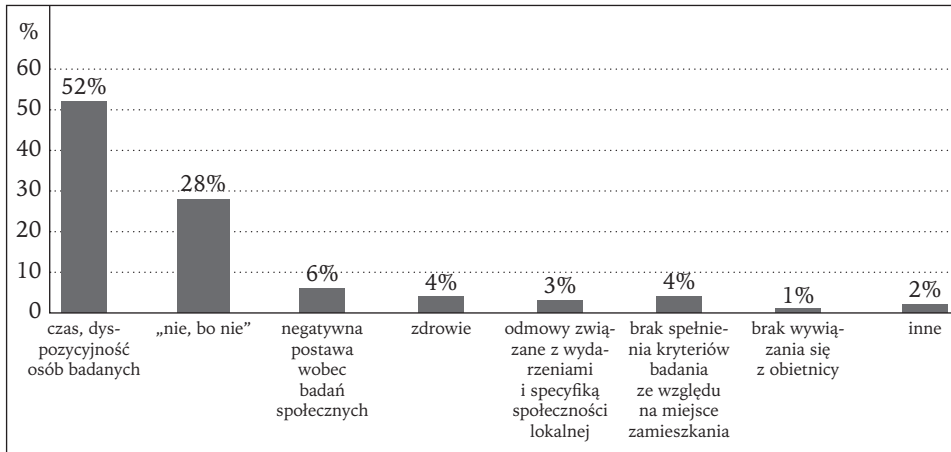
Zestawienie motywów niewyrażenia zgody na uczestnictwo w wywiadzie (wykres 1) pokazuje, że w ponad połowie przypadków to brak czasu, konieczność wykonania innych zajęć oraz zasygnalizowanie prośby o przełożenie wizyty ankietera na bardziej dogodny termin. Na drugim miejscu uplasowały się odpowiedzi typu „nie, bo nie”, czyli bez podania konkretnej przyczyny. Był to mniej więcej co czwarty przypadek spośród wszystkich objętych analizą. Znacznie rzadziej okazywano niechęć i brak zaufania wobec wiarygodności badań sondażowych (około 6% wskazań). Do tej kategorii włączono zarówno przejawy niezainteresowania tematem przedsięwzięcia, jak i obawy wynikające z zainicjowania kontaktu przez ankietera. Pozostałe powody rezygnacji sygnalizowano sporadycznie, gdyż rozpatrywane osobno nie przekroczyły 5% wszystkich przypadków, a łącznie stanowiły niecałe 14% ogółu zdarzeń. Należy zaliczyć do nich: problemy i obawy zdrowotne respondenta i jego domowników, brak spełnienia głównego kryterium badania, czyli mieszkania w Cieszynie (bycia „tu stela”⁸), specyfikę środowiska lokalnego, zdecydowany sprzeciw wobec uczestnictwa w wywiadzie przy powtórny kontakt oraz inne przyczyny.

---

⁷ Współczynnik realizacji wywiadów uwzględniający wyłącznie odmowy uzyskane w wyniku nawiązania kontaktu z badanym bądź członkiem gospodarstwa domowego wyniósł: $RR = \frac{180}{441} = 0,41$, czyli 41%.

⁸ „Tu stela” — wyrażenie występujące w gwarze cieszyńskiej, dosłownie oznaczające „pochodzącego stąd”.

Główne powody odmów uczestnictwa w wywiadzie w społeczności lokalnej Cieszyna
(n = 441 = 100%)

Źródło: opracowanie własne.

Należy bardziej szczegółowo wyjaśnić, w jaki sposób tworzono poszczególne kategorie dotyczące rodzajów odmowy, a także które odpowiedzi oraz zachowania werbalne i niewerbalne zostały do nich włączone. Pierwszą grupę stanowią powody związane z: brakiem czasu (w tym zastrzeżenia co do długości wywiadu, a także bliżej nieokreślony pośpiech), poświęceniem się innym zajęciom i wypełnianiem obowiązków domowych lub zawodowych, a także prośby o przełożenie rozmowy na inny termin, co czasem stanowiło postać zawołowanej i niewyrażonej wprost odmowy, gdyż ponawiane wizyty ostatecznie nie przyniosły pożądanego efektu. Wśród pilnych czynności do wykonania wymieniano: „jestem w trakcie obiadu”, „za chwilę wychodzę z psem/do kościoła”, „opiekuję się wnuczką/niepełnosprawną córką”, „oczekuję przyjścia gości/siostry”, „teraz pracuję zdalnie”, „jestem w trakcie nauki angielskiego online”, „wyjeżdżam na festiwal do Ustronia”, „chcę przeczytać książkę”, „chcę pobyć w samotności”, „wychodzę do znajomych na grilla”, „mam pod opieką dzieci”. Należy zaznaczyć, że skala wymienionych zajęć jest szeroka i zróżnicowana, co prowokuje do zastanowienia się nad ich prawdziwością (a tym samym szczerością respondenta wobec stojącego w drzwiach ankietera).

Kategoria „nie, bo nie” jest pojemna semantycznie, dlatego że zaklasyfikowano do niej zarówno reakcje werbalne (na przykład zdawkowe „nie”, bez podania powodu), jak i niewerbalne (odłożenie słuchawki domofonu, niewypuszczenie ankietera na teren odgradzonego osiedla, ostentacyjne

zamknięcie drzwi i uniemożliwienie studentowi wyjaśnienia powodu przybycia). Ta grupa zachowań jest o tyle problematyczna, że nie dostarcza konkretnych informacji o powodach niechęci do uczestnictwa w badaniu, lecz pozostawia jedynie domysł. Zaprezentowane przykłady reakcji słownych i działań są jednak na tyle dosadne, że nie pozostawiają cienia wątpliwości co do postawy odwiedzanej osoby. W rezultacie ankietę otrzymuje jednoznaczny odpowiedź, a tym samym nie musi tracić czasu na powtórny kontakt czy dodatkowe wyjaśnienia związane z celem wizyty i sposobem doboru próby. Jednocześnie nie ma w tej sytuacji możliwości podjęcia starań dotyczących konwersji odmowy.

Kolejna grupa wyrażań i zachowań świadczy o przyjmowaniu negatywnej postawy wobec badań socjologicznych. Zaliczono do niej zarówno sygnały związane z brakiem zainteresowania tematem oraz konsekwentnym unikaniem uczestnictwa w wywiadach, jak i te wynikające z nieufności wobec obcych ludzi lub powątpiewania w anonimowość procesu zbierania danych. Wśród zakwalifikowanych do tej grupy wypowiedzi znalazły się następujące: „nie wpuszczam obcych”, „nie wiem, jaka to anonimowość, skoro pani tu przyszła”, „nie otwieram drzwi przed nieznanymi”, „nie było tu nigdy takich badań”, „nie udzielam wywiadów”, „zgodziłam się, ale teraz przemyślałam i jednak zrezygnuję, bo nie ufam obcym”, „nie wierzę wam i nie uczestniczę w badaniach”. Przy dużym zaangażowaniu osoby nawiązującej kontakt i po pełnym wyjaśnieniu kwestii niezrozumiałych dla potencjalnego respondenta tego typu odmowy mogą okazać się odwracalne.

Z punktu widzenia sformułowanej hipotezy o wzroście znaczenia obaw zdrowotnych jako argumentu stanowiącego podstawę wyrażanej dezaprobaty należy zaznaczyć, że chociaż kategoria ta nie wyróżnia się w całościowym zestawieniu ilościowym, to jednak prowokuje do bliższej obserwacji. Odmowa składa się tu z trzech kluczowych elementów: lęku respondenta przed niepożądanymi konsekwencjami zdrowotnymi w wyniku interakcji z obcą osobą, niepokoju o stan domowników i osób najbliższych, a także sygnalizowanej potrzeby odpoczynku i odczuwania zmęczenia. Warto w tym kontekście przytoczyć kilka powodów zanotowanych przez ankietowanych: „jestem po operacji, słabo się czuję i boję się czymś zarazić”, „dopiero wróciłam ze szpitala”, „źle się czuję”, „jestem niepełnosprawna”, „czuję zmęczenie”, „jeżdżę na wózku inwalidzkim”, „mam problemy ze słuchem”, „idę poleżeć”, „jest zbyt gorąco”, „mam ataki kaszlu”, „jestem w trakcie rehabilitacji/rekonwalescencji”. Warto zaznaczyć, że ewentualna konwersja postawy potencjalnego respondenta jest w tym przypadku zależna od stopnia jego samopoczucia, niepełnosprawności i stanu zdrowia. Decyzja o nakłonieniu do uczestnictwa w wywiadzie powinna być

przemysłana, uwzględniająca ryzyko wyrządzenia badanemu krzywdy lub przysporzenia dodatkowego kłopotu. Trudno też dokonać jednoznacznej oceny takiej odmowy pod kątem szczerości podawanej przyczyny odmowy.

Interesującą, choć rzadziej występującą, kategorię przyczyn dezaprobaty uczestnictwa w wywiadzie stanowią te związane z kolorytem i specyfiką społeczności lokalnej. Z jednej strony brak chęci udziału uzasadniano koniecznością obecności na ważnym dla miasta wydarzeniu lub ceremonii (na przykład pochówku osoby zasłużonej dla społeczności lokalnej lub poświęceniu samochodu na przykościelnym placu), a z drugiej źródło odmowy stanowił przygraniczny charakter regionu i relacje polsko-czeskie. Wspomnieć tu należy o przypadkach, w których kandydat na respondenta nie posługiwał się płynnie językiem polskim lub nie czuł się zintegrowany ze środowiskiem cieszyńskim z powodu odmiennej identyfikacji etnicznej, narodowościowej lub wyznaniowej. Przykłady wypowiedzi włączonych do tej kategorii odmów są następujące: „wybieramy się na pogrzeb miejscowego działacza, a później idziemy na stypę”, „wychodzimy właśnie do kościoła, bo ksiądz będzie święcił samochody i rozdawał obrazki św. Krzysztofa”, „są nowe promocje w «Biedronce» i muszę już iść, zanim Czesi wszystko wykupią”, „nie rozumiem i nie mówię dobrze po polsku”, „mieszkam po czeskiej stronie i nie jestem z Cieszyna, więc trudno mi zabrać głos na ten temat”, „jestem z innego regionu Polski”, „nie umiem się określić, jestem obywatelem świata”, „relacje polsko-czeskie oceniam negatywnie i nie chcę rozmawiać”, „przyjechałam tylko zrobić zakupy, bo u was jest taniej”. Studenci nie zgłaszali jednak odmów wynikających z jawnej niechęci wobec reprezentowanej przez nich narodowości, wyznania lub statusu społecznego. Warto dodać, że w przypadku tej grupy motywów ankietier musiał czasami samodzielnie zaklasyfikować kontakt z napotkaną osobą jako niezrealizowany z przyczyn obiektywnych i związanych z przyjętymi kryteriami badania. Ewentualna zmiana nastawienia do udziału w wywiadzie, podobnie jak w przypadku obaw zdrowotnych, była uzależniona od kontekstu i zastanej sytuacji.

Zdecydowanie rzadko wskazywano powody odmów, które zostały zakodowane jako „niespełnienie kryteriów badania”⁹, na przykład gdy potencjalny respondent nie mieszkał na stałe w Cieszynie, lecz przebywał

---

⁹ Należy zaznaczyć, że kryteria te zostały określone jednoznacznie i dotyczyły wykluczenia osób niepełnoletnich, nie mieszkających w Cieszynie lub na Śląsku Cieszyńskim, a także reprezentujących narodowość odmienną niż polska. Ma się tu do czynienia z przyczyną niezrealizowania wywiadu zasygnalizowaną już po nawiązaniu bezpośredniego kontaktu z niedoszłym respondentem.

tam tylko tymczasowo, w celach prywatnych (odwiedzenia członków rodziny lub znajomych). Nieposiadanie statusu „tu stela” uniemożliwiłoby udzielenie odpowiedzi na większość pytań z kwestionariusza wywiadu. Są to przypadki, w których kandydat na respondenta wyraźnie wskazał odmienny region lub miejscowość pochodzenia, co dawało pewność dyskwalifikacji uczestnictwa w wywiadzie.

Odmiennej kategorię stanowił brak dotrzymania obietnicy i wyrażenie kategorycznej odmowy podczas ponownej wizyty ankietera. Jest to sytuacja trudna, zwłaszcza dla niedoświadczonych badaczy, gdyż okazuje się, że wysiłek podjęty w celu przekonania respondenta oraz czas poświęcony na kilkukrotny powrót nie przyniosły oczekiwanego rezultatu. Powody niepowodzeń tego typu można podzielić na rzeczywiste i zmyślane. Okazuje się na przykład, że potencjalny interlokutor zapomniał o umówionym spotkaniu i zaplanował spędzenie czasu w odmienny sposób. Warto zaznaczyć, że konwersja postawy przy tego typu odmowie przeważnie jest niemożliwa, a po kilkukrotnym ponawianiu kontaktu bezsensowna i nieprzynosząca korzyści stronom interakcji.

Kategorię „inne powody” zasiły argumenty i sytuacje pojawiające się zazwyczaj epizodycznie, których nie udało się przyporządkować do którejkolwiek z wyodrębnionych i omówionych dotychczas grup. Włączono do niej następujące kody: „brak osoby kompetentnej do udzielenia odpowiedzi na pytania kwestionariusza”, „nietrzeźwy/pod wpływem alkoholu”, „agresywny”, „wcześniej ktoś już rozmawiał z respondentem”, „wywiad został przeprowadzony pod tym adresem”. W przypadku tego typu zdarzeń trudna jest jednoznaczna ocena odwracalności przyczyny niezrealizowania wywiadu lub uzyskania odmowy oraz kwestia podjęcia ewentualnych starań w celu przekonania do uczestnictwa w badaniu.

Na koniec warto przyjrzyć się rozkładowi częstości wybranych motywów tworzących szersze kategorie semantyczne. Bardziej szczegółowe odmowy dotyczą: braku czasu i niedyspozycyjności, uczestnictwa w wydarzeniach i specyfiki życia w lokalnym środowisku oraz przyjmowania ogólnie negatywnej postawy wobec przedsięwzięć socjologicznych. Dane na ten temat zostały przedstawione w tabeli 1. W pierwszym przypadku blisko 2/3 odmów związanych było z sygnalizowaniem pośpiechu oraz zastrzeżeniami do długości wywiadu i obszerności kwestionariusza. Co piąty kandydat na respondenta rzeczywiście lub domniemanie musiał podjąć się wykonania innych ważnych działań. Spośród wszystkich elementów składających się na kategorię związaną z czasem i dyspozycyjnością najmniej miejsca zajęły propozycje przełożenia wizyty ankietera na bardziej odpo-

wiedni termin (około 15%). W przypadku uczestnictwa w wydarzeniach i kwestiach związanych z kolorytem Śląska Cieszyńskiego zdecydowana większość przyczyn odmów wynikała z: niełatwych relacji polsko-czeskich (ich negatywnej oceny), barier językowych (będących następstwem stałego miejsca zamieszkania w Czechach), transgranicznego charakteru regionu (bycia przejazdem, w odwiedzinach, na zakupach), problemów z identyfikacją etniczną, narodowościową lub wyznaniową (trudności z jednoznacznym określeniem się jako Polak, „tu stela”, „ewangelik”) oraz przywiązania do innej społeczności lokalnej (pochodzenia z innego regionu Polski lub Czech) — 3/4 wskazań. Trzech potencjalnych respondentów wyraziło brak zgody na udział w wywiadzie ze względu na uczestnictwo w miejscowym wydarzeniu lub ceremonii (pogrzebie znanego działacza, nabożeństwie z poświęceniem pojazdu, promocji i atrakcyjnej obniżki cen produktów w jednym ze sklepów wielkopowierzchniowych). Z kolei w przypadku niepożądanego postawy wobec badań dominowało niezainteresowanie tematem rozmowy (3/4 wskazań), a siedmiu niedoszłych interlokutorów wyraziło obawy związane z wejściem w interakcję z ankierem lub podejrzliwość względem anonimowości i poufności procesu zbierania danych.

Tabela 1

Rozkład częstości podkategorii składających się na wybrane powody odmów udziału w badaniu

CZAS, DYSPOZYCYJNOŚĆ OSÓB BADANYCH (n = 230 = 100%)	WYDARZENIA LOKALNE I SPECYFIKA SPOŁECZNOŚCI (n = 12)	NEGATYWNA POSTAWA WOBEC BADAŃ SPOŁECZNYCH (n = 29)	
Odmowy związane z brakiem czasu w tym: — zbyt długi czas trwania wywiadu (8%) — odpowiedzi typu „spieszę się” (57%)	65%	Relacje polsko-czeskie, teren przygraniczny (9 przypadków)	Brak chęci i zainteresowania się tematem (22 przypadki)
Konieczność wykonania innych obowiązków/zajęć	20%	Udział w wydarzeniach / ceremoniach (3 przypadki)	Obawy wobec ankietera/ankieterki (7 przypadków)
Przełożenie wywiadu na inny termin, w tym zawołowane odmowy (nie wyrażone wprost)	15%		

Źródło: opracowanie własne.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Podjęte w tym artykule wątki dotyczące typów i przyczyn odmów w wywiadach kwestionariuszowych oraz zaprezentowane wyniki badań zrealizowanych w Cieszynie skłaniają do pewnych wniosków i refleksji. Najczęstsze powody dezaprobaty nie odbiegają znacznie od tych stwierdzonych przez innych metodologów. Na przykład również w ustaleniach Mirosławy Grabowskiej (2016) dominujące okazały się strategie unikowe i uciezkowe w postaci braku czasu i przypadków, w których w ogóle nie podano przyczyny. Zdecydowanie mniejszy odsetek, choć niepokojący i wart odnotowania, stanowią argumenty świadczące o niekorzystnym postrzeganiu badań socjologicznych — braku wiary w ich rzetelność, wątpliwościach związanych z anonimowością odpowiedzi i poufnością procesu zbierania danych, niezrozumieniu celu i sensu tego typu przedsięwzięć czy o obawach wynikających z wejścia w interakcję z ankierem. Można powiedzieć, że po długim okresie obecności wywiadów kwestionariuszowych w polskiej praktyce socjologicznej nadal występują liczne grupy niedoszłych respondentów odczuwających lęk lub inne negatywne emocje wywołane uczestnictwem w przedsięwzięciach realizowanych za pomocą tej techniki terenowej.

Okazuje się też, że obawy dotyczące zdrowia nie nasiliły się znacząco po niedawno zakończonej pandemii COVID-19, gdyż odsetek odmów z odwołaniem do nich nie przekroczył 5% w badanej społeczności lokalnej. Nie dostrzeżono również specyficznych argumentów, które odnosiłyby się do wspomnianego okresu charakteryzującego się wzmożoną ostrożnością w kontaktach z obcymi w celu zachowania bezpieczeństwa. Należy podkreślić, że wśród motywów świadczących o dezaprobatie nie zarejestrowano w ogóle powodów odnoszących się do warunków codziennego funkcjonowania w cieniu walk zbrojnych za wschodnią granicą. Nie poruszono również kwestii związanych z niepokojącymi zjawiskami przekładającymi się na ogólną sytuację społeczno-polityczną w kraju i na świecie. Nie zaobserwowano zatem odmów wywołanych przez zagrożenie poczucia bezpieczeństwa z powodu czynników makrospołecznych, innych niż zdrowotne. Na podstawie uzyskanych wyników nie można potwierdzić przypuszczeń dotyczących częstszego występowania motywów związanych ze zdrowiem i samopoczuciem oraz wpływu ogólnego niepokoju wynikającego z dynamiki wydarzeń i przeobrażeń społecznych na arenie międzynarodowej i państwowej. Warto jednak postawić pytanie, czy ta sama tendencja ukażałaby się po przeprowadzeniu badań ogólnopolskich, a nie tylko obejmujących wybraną społeczność lokalną?

Przytaczane argumenty nie ulegają radykalnej zmianie w porównaniu z wynikami badań sprzed kilku lub kilkunastu lat. Można powiedzieć, że nadal dominują odmowy wynikające z pobudek: indywidualistycznych (czasami wręcz egoistycznych), utylitarnych (opartych na kalkulacji zysków i strat) bądź izolacjonistycznych (przekładających się na mniejsze zaangażowanie w funkcjonowanie środowiska lokalnego). Obserwuje się coraz większe wycofywanie się jednostek z aktywnej partycypacji w sprawach publicznych. Można też przypuszczać, że na znaczeniu straciły odmowy mające źródło w bieżących warunkach społeczno-ekonomiczno-politycznych (bardziej wyraźnych w okresie socjalizmu realnego, generujących między innymi podział na opinie „oficjalne”, czyli społecznie akceptowane i poprawne ideologicznie, oraz „prywatne”, zgodne z własnymi przekonaniami), ogólnej sytuacji w kraju, w regionie Europy Środkowo-Wschodniej czy też na świecie (Sułek 2001, s. 97–118). Na zmianę sposobów argumentacji niewyrażenia zgody na uczestnictwo w badaniach sondażowych nie wpłynęły wydarzenia zapoczątkowane w 2020 roku.

Sygnalizowany powód odmowy może mieć z jednej strony charakter rzeczywisty, a z drugiej zupełnie przypadkowy lub celowo zakamuflowany. Ankieter nie zawsze ma okazję do szybkiej weryfikacji podawanego argumentu oraz doboru najbardziej odpowiedniej strategii przekonywania w celu zmiany niechętnego nastawienia kandydata na respondenta. W tym kontekście ważna staje się jego wiedza na temat radzenia sobie z najczęstszymi sposobami wyrażania dezaprobaty, która w zależności od sytuacji może być łatwo lub trudno odwracalna (Sztabiński 2006).

Nowe i zaskakujące strategie sygnalizowania odmów, które świadczą o kreatywności potencjalnych respondentów, wynikają głównie ze specyfiki społeczności lokalnej zróżnicowanej narodowościowo i wyznaniowo. Pod tym określeniem rozumiane jest zarówno uczestnictwo w wydarzeniach i ceremoniach ograniczonych do terenu miasta, jak i przygraniczny charakter Śląska Cieszyńskiego. Z jednej strony może to być udział w uroczystości o charakterze religijnym, a z drugiej problem z identyfikacją narodowościową, wyznaniową i etniczną, bariery językowe i kulturowe czy tymczasowość przebywania w regionie. Do specyfiki środowiska lokalnego zaliczono ponadto negatywną ocenę relacji polsko-czeskich, stanowiącą jeden z głównych tematów wywiadu i przekładającą się na niechęć do podzielenia się opinią.

Warto zwrócić uwagę na problem zawołowanych i niewyrażonych wprost odmów, które stwarzają problemy za względu na ich negatywny wpływ na tempo i dynamikę realizacji przedsięwzięcia badawczego. Wielokrotne przekładanie wizyty na inny termin, a w rezultacie rezygnacja

z udziału w wywiadzie, wpływają niekorzystnie na zaangażowanie ankietera i spowalniają proces gromadzenia materiału w terenie. W tego typu sytuacjach osoba odpowiedzialna za realizację badań traci cenny czas, który mogłaby poświęcić na znalezienie, zrekrutowanie i porozmawianie z innym respondentem.

W podsumowaniu wyników warto również podjąć refleksję nad popularnymi strategiami ankierskimi, których celem jest przekonanie interlokutorów do wzięcia udziału w wywiadzie (Lutyńska 1997, s. 58). Wielu sposobów na zmniejszenie liczby przypadków odmowy dostarcza literatura psychologiczna. Należy zaznaczyć, że u podstaw poszczególnych technik perswazyjnych leży teoria wymiany i zasada wzajemności. Ankieter może przede wszystkim: ukazać uczestnictwo w wywiadzie jako niepowtarzalną okazję, dzięki której osiągnie się pewną korzyść lub rozwiąże daną sprawę, odwoływać się do pozytywnych wartości i zachowań mających miejsce w przeszłości, a także nie zrażać się wcześniejszymi odmowami i powtórzyć wizytę w nadziei, że dopiero to przyniesie pożądany skutek. Inna metoda odnosi się do powszechnej reguły, że ludzie chętniej wykonają dane zadanie, gdy wiedzą, że innych poproszono o to samo. Ankieter może ponadto zaznaczyć, że wizyta jest jedyną w swoim rodzaju i stanowi wyróżnienie. Powinien przy tym zaprezentować się z jak najlepszej strony, aby zdobyć sympatię rozmówcy, a w efekcie doprowadzić do spełnienia prośby o udzielenie odpowiedzi na pytania. Należy stworzyć wrażenie osoby pewnej siebie, kompetentnej i obeznannej z tematem przedsięwzięcia. Trzeba jednak mieć świadomość, że stosowanie zróżnicowanych strategii powinno być uzależnione od kontekstu spotkania, postawy kandydata na respondenta i realnej wykonalności konwersji odmowy (Tokarz 2002, s. 30–34).

Przedstawiona analiza przyczyn okazywania dezaprobaty ogranicza się do terenu miasta objętego badaniem. Chodziło w niej o aktualizację wiedzy o typach odmowy i ich źródłach w warunkach społeczności lokalnej zróżnicowanej narodowościowo i wyznaniowo. Może jednak stanowić punkt wyjścia do podobnych dociekań w skali ogólnopolskiej, zrealizowanych na reprezentatywnej próbie losowej. Szczególnie ciekawym wątkiem do dalszej eksploracji jest ewentualny wpływ na zmianę postaw respondentów takich czynników jak pandemia COVID-19 i zagrożenie bezpieczeństwa z powodu wojny trwającej za wschodnią granicą.

Z jednej strony Cieszyn można uznać za typowe miasto liczące powyżej 30 tys. mieszkańców, co pozwala domniemywać, że większość zaobserwowanych tu przyczyn odmów odnotowano by w innych miejscowościach tej samej wielkości i o podobnej strukturze społecznej. Rozkład populacji

ze względu na podstawowe zmienne demograficzne nie różni się bowiem istotnie od innych polskich miast. Jednak z drugiej strony Cieszyn ma szczególne położenie geograficzne i uwarunkowania historyczne, które odróżniają to miasto od pozostałych jednostek urbanistycznych w kraju. Jest to przede wszystkim teren graniczący z Czechami, zróżnicowany kulturowo, a także będący beneficjentem wielu inicjatyw międzypaństwowych i korzyści wynikających z przystąpienia obu krajów do strefy Schengen. Czynniki te przyczyniają się do wyodrębnienia odmiennej kategorii odmów, specyficznych dla Śląska Cieszyńskiego, ale też pozwalają na lepsze objaśnienie tego zjawiska w ogóle. Warto zatem przeprowadzić pogłębione badanie porównawcze omówionego zagadnienia, uwzględniające zróżnicowanie regionalne i specyficzne uwarunkowania socjologiczne, geograficzne i historyczne polskich miast.

BIBLIOGRAFIA

- Anuszewska Izabella, 2000, *Dostępność respondentów*, „Ask. Społeczeństwo, Badania, Metody”, t. 9, s. 65–76.
- Babbie Earl, 2009, *Podstawy badań społecznych*, tłum. Agnieszka Kloskowska-Dudzińska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grabowska Barbara, 2012, *Pojednanie i jego zagrożenia na Śląsku Cieszyńskim*, w: Jacek Kurczewski (red.), *Socjologia pojednania*, Nomos, Kraków, s. 111–126.
- Grabowska Mirosława, 2016, *Kondycja badań sondażowych — widziana z góry i z dołu*. Prezentacja z XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego w Gdańsku (https://www.cbos.pl/PL/wydarzenia/52_zjazd/Gdansk_2016.Grabowska_kondycja_badan_sondażowych.pdf [dostęp: 22.09.2023]).
- Groves Robert, 1989, *Survey Errors and Survey Costs*, Willey and Sons, New York.
- Grzeszkiewicz-Radulska Katarzyna, 2009, *Respondenci niedostępni w badaniach sondażowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kołąkowska Zuzanna, 2006, „Metodologiczne problemy zjawiska niedostępności w badaniach sondażowych”, praca magisterska (http://www.ofbor.pl/public/File/kolakowska_metodologiczne_problemy_zjawiska_niedostepnosc_w.pdf [dostęp: 22.09.2023]).
- Krzewińska Aneta, Grzeszkiewicz-Radulska Katarzyna, 2013, *Klasyfikacja sondażowych technik otrzymywania materiałów*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 62, nr 1, s. 9–31.
- Kurczewski Jacek, Rusek Halina, 2007, *Życie obywatelskie po obu stronach Olzy*, w: Maria Zielińska, Beata Trzop, Krzysztof Lisowski (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza Polski w integrującej się Europie*, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra, s. 267–294.
- Lutyńska Krystyna, 1989, *Analiza odmów w polskich badaniach kwestionariuszowych w latach 1982–1985*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 37, s. 209–234.
- Lutyńska Krystyna, 1997, *Wpływ ankierski w pierwszej fazie badań kwestionariuszowych*, „Ask. Społeczeństwo, Badania, Metody”, nr 1–2 (5–6), s. 53–71.
- Michalska Małgorzata, 2006, *Religijność na pograniczu. Polacy na Zaolziu*, Kongres Polaków w Republice Czeskiej, Czeski Cieszyn.

- Rószkiewicz Małgorzata, 2015, *Próba diagnozy uwarunkowań poziomu wskaźnika braku odpowiadania w środowisku polskich gospodarstw domowych*, w: *Taksonomia 25. Klasyfikacja i analiza danych — teoria i zastosowania*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 385, s. 219–228.
- Rusek Halina, Kasperek Andrzej, Szymeczek Józef, 2012, *Z dziejów antagonizmu i pojednania polsko-czeskiego oraz katolicko-ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim. Studium socjologiczne na przykładzie Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, w: Jacek Kurczewski, Aleksandra Herman (red.), *Antagonizm i pojednanie w środowiskach wielokulturowych*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk, s. 89–144.
- Stoop Ineke, 2005, *The Hunt for the Last Respondent. Nonresponse in Sample Surveys*, Social and Cultural Planning Office of the Netherlands, Hague.
- Sulek Antoni, 2001, *Sondaż polski: przygarść rozpraw o badaniach ankietowych*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Surmiak Adrianna, Bielska Beata, Kalinowska Katarzyna, 2022, *Social Researchers' Approaches to Research Ethics During the COVID-19 Pandemic: An Exploratory Study*, „Journal of Empirical Research on Human Research Ethics”, t. 17 (1–2), s. 213–222 (<https://doi.org/10.1177/15562646211055056>).
- Sztabiński Paweł Benedykt, 2006, *Dlaczego respondenci uczestniczą lub nie uczestniczą w badaniach?*, „Ask. Społeczeństwo, Badania, Metody”, t. 15, nr 1, s. 7–28.
- Tokarz Marek, 2002, *Argumentacja i perswazja*, „Filozofia Nauki”, t. 10, nr 3–4 (39–40), s. 5–39.
- Tremblay Stephanie, Castiglione Sonia, Audet Li-Anne, Desmarais Michèle, Horace Minnie, Peláez Sandra, 2021, *Conducting Qualitative Research to Respond to COVID-19 Challenges: Reflections for the Present and Beyond*, „International Journal of Qualitative Methods”, t. 20, s. 1–8 (<https://doi.org/10.1177/16094069211009679>).

- Rocznik demograficzny 2022*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa (https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/3/16/1/polski_rocznik_demograficzny_2022.pdf [dostęp: 22.09.2023]).
- Toman Tadeusz, 2021, *Wyniki spisu ludności 2021 r. — kryterium narodowość*, Organizacja Pożytku Publicznego Koexistencia opp., Czeski Cieszyn (<http://www.coexistencia.cz/spis2021/spis2021wyniki.htm> [dostęp: 30.04.2024]).

REASONS FOR REFUSALS IN FACE-TO-FACE SURVEY INTERVIEWS:
THE CASE OF A NATIONALLY AND RELIGIOUSLY DIVERSE
LOCAL COMMUNITY

Paweł Orzechowski
(University of Warsaw)

Abstract

The article addresses the problem of refusals in survey interviews, a persistent issue that can negatively impact the final sample composition and lead to errors in the extrapolation of conclusions. In this context, information regarding the reasons for declining to participate in surveys, as collected by interviewers in the culturally diverse community of the border town of Cieszyn, was analysed. The research project's terrain and concept were outlined, existing typologies of refusals were reviewed, the results of own research were presented, and conclusions were summarised. Given the changes brought about by the COVID-19 pandemic and the war in Ukraine, one might have expected an increase in the frequency of health-related concerns and safety worries as reasons for refusal. Although these hypotheses could not be confirmed on a micro scale, further investigation on a nationwide level would be worthwhile.

key words: refusals, unavailable respondents, field research, survey interviews, local community

słowa kluczowe: odmowy w wywiadach kwestionariuszowych, respondenci niedostępni, badania terenowe, społeczność lokalna